

Джура Гарді*

ЧИ РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ БУВ БАНОМ МАЧВИ?

Ростислав Михайлович – чи не один з найвидатніших нащадків князівської династії Рюриковичів, які жили та діяли в середині XIII століття. Між іншим, він був князем Новгородом, Галичини, володарем Мачви, некоронованим царем Болгар. Хороброго на полі бою, але набагато менш щасливого в займанні князівського столу, Ростислава протягом бурхливого життя переслідувала доля вигнанця. Всупереч цьому, йому вдалося стати зятем угорського короля Бели IV та тестем чеського короля Пшемисла Отокара II й болгарського царя Михайла Асеня. З його особистістю та особистостями його дітей були безпосередньо пов'язані європейські правлячі роди Рюриковичів, Арпадів, Пшемисловичів, Асенів та Пястів.¹ Завдяки збереженим джерелам, які не піддалися забуттю та тліну часу, ми сьогодні з упевненістю можемо стверджувати, що згадка імені Ростислава була присутня на правлячих дворах у всій тодішній Європі. Взввши до уваги цей критерій, зовсім здається можливим, що син чернігівського князя Михайла Всеволодовича навіть перевищив своїх сучасників з інших руських князівських родів. Якщо виключити руських літописців, передусім галицького, подякувати за це слід державним адміністраціям та хроністам Угорщини, Чехії, Австрії, Нікейської імперії та папської курії.

Не менше десятки європейських історіографій також неодмінно згадують ім'я Ростислава, а про нього протягом минулих 170 років написано декілька окремих студій, почавши від класичних робіт Франтішека Палацького, Спиридона Палаузова, Густава Венцела, Мора Вертнера, Всеволода Прокоф'єва.²

Широкий історіографічний інтерес Ростислав Михайлович заслужив передусім завдяки своєму, за умов XIII століття, небуденному життєпису та впливу на історію сучасної України, Угорщини, Сербії, Чехії, Болгарії, Боснії, Австрії, Польщі. Ростислав, за часів монгольської небезпеки, сховався в угорського короля Бели IV, який його згодом одружив зі своєю донькою, улюбленицею Анною (біля 1243 року). Тим Ростислав став угорським

* Гарді Джура (Ђура Харди) – доктор філософії, філософський факультет університету в Новому Саді (Сербія). Стаття подана в авторському перекладі з сербської мови.

¹ Перегляд династичних зв'язків Ростислава Михайловича: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква 2006. – С.418-420

² *Palacky F.* O Ruském knjžeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, a rodu geho / F. Palacky // *Časopis Českého Museum.* – Т. XVI. – 1842. – № 1. – S.23-41; *Палаузов С. Н.* Ростислав Михайлович, князь Мачвы // *Журнал Министерства народного просвещения.* – 1851. – № 8. – С.27-49 (в час написання цієї роботи, нам не був доступний); *Wenzel G.* Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla királynak veje. – Budapest, 1887. – Old.20-80; *Wertner M.* Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie) / M. Wertner // *Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie.* – Т. XXII. – Berlin, 1889. – №2. – S.178-194; Його ж. *Az Árpádok családí története.* – Nagy Becskerek, 1892. – Old.463-475; *Прокоф'єв В. Г.* Ростислав Михайлович, русский князь XIII века / В. Г. Прокоф'єв // *Юбил. Сборник Русского Археологического Общества.* – Београд 1936. – С.133-134.

претендентом на Галичину, якою правив його вуйко Данило Романович³. Було це тільки продовженням суперництва між двома князівськими родами за цю землю, в якому Угорщина була дуже важливим чинником. Коли він проте, на полі бою (1245 р.) та на політичному полі (1246 р.) втратив усі шанси стати князем Галичини, між 1247 та 1254 роками Бела IV Ростиславу, або, скоріше – своїй доньці Анні та її сім'ї – віддає Мачву. Була це область на південних межах тодішньої Угорщини (нині західна частина центральної Сербії), розташована на південному рубежі Паннонії, простягалася на південь від ріки Сави, а на схід від Дріни, і ймовірно з південного сходу була обмежена рікою Колубарою. Від тоді діяльність Ростислава, завдяки маєтності Мачви, та передусім обставині, що став зятем угорського короля, була пов'язана із середньою Європою та Балканами.

В історіографії проте часто наводять, що Ростислав Михайлович був баном Мачви, або що від Бели IV дістав Мачванську бановину, хоча це припущення немає свого підтвердження в джерелах⁴. Це питання опосередковано ускладнює поширена думка, що в часи володіння Бели IV, на південних рубежах Угорщини була встановлена ціла низка бановин (Усора та Солі, Бранічево та Кучево, Северін) – з метою міцніше пов'язати ці області з Угорщиною, захистити її кордони та забезпечити наступ Арпадів в напрямку Боснії, Сербії та Болгарії. Між новозаснованими банатами нібито була і Мачва, яку Бела IV надав своєму зятеві Ростиславу. Проблема полягає в тому, що з одного боку історикам не відомий факт, що Ростислав титулувався як бан, а з іншого боку, про Мачву з середини XIII століття говориться як про бановину, і вона пов'язується з його ім'ям⁵. Питання, на яке намагаємося знайти відповідь – чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? – з одного боку пов'язане з титулом Ростислава та його положенням в Угорщині, а з іншого – зі статусом самої Мачви, в час, коли вона йому була довірена.

Отже, як вже сказано, Ростислава Михайловича жодного разу не найменували баном Мачви⁶. Його офіційний титул, пов'язаний з цією областю,

³ Про родинні зв'язки Ростислава Михайловича з Данилом Романовичем пор. також: *Войтович Л.* Князя доба. – С.408, 418; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich. – Poznań – Wrocław, 2002. – С.51-59.

⁴ Під впливом старшої історіографії і ми в одній нашій роботі написали, що Ростислав здобув банат Мачву (*Харду Б.* Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма. – Нови Сад, 2002. – С.184.

⁵ Пор: *Pesty F.* A macsóí bánok / *F. Pesty* // Századok. – 1875. – Old.361; *Klaić V.* Povjest Bosne do propasti Kraljevstva. – Zagreb, 1882. – С.84-85; *Huber A.* Geschichte Österreichs. – Т.I. – 1885. – С.473; *Wertner M.* Boris und Rostislaw. – С.182; *Id.*, Az Árpádok családi története. – Old.466; *B. Hóman, Gy.* Szekfü Magyar történet. – Т.II (írta Hóman Bálint. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda) – Budapest, 1939. – Old.566; *Радонић Ј.* Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII-XVI века // Глас СКА. – Т. CLXXVII. – 1941. – С.127; *Јуречек К.* Историја Срба, прва књига, до 1537. године. Друго, исправљено и допуњено издање, превео Ј. Радонић. – Београд, 1978; *Динића М.* Западна Србија у средњем веку / М. Динића // Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије. – Београд, 1978. – С.44-54; Историја српског народа. – Прва књига / уредник С. Ћирковић. – Београд 2000. – С.352; *Спремић М.* Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина / М. Спремић // Прекинути успон, српске земље у позном средњем веку. – Београд, 2005. – С.92.

⁶ Згадки про Ростислава як бана Мачви у Фридеша Пешти не засновані на джерелах, а на

був – *Dominus de Machou*, як його називає його тесть Бела IV, тобто королівська адміністрація на списку державних сановників (*series dignitatum*) у грамоті від 28 липня 1254 року⁷. Після смерті Ростислава, тим самим титулом (*domina de Mazo*) була названа папою його вдова – княгиня Анна (1264.)⁸.

Щодо Мачви, вже систематичний Мор Вернтер, а після нього і Михайло Дінич констатували, що за часів Арпадів присутність банів як королівських урядників на цій території можна підтвердити лише в періоді від 1272 до 1279 року⁹. Всупереч цьому, протягом усього XIII століття Мачва, або тогобічний Срем (*Sirmia ulterior*), тобто Срем (*Sirmia*), як звучало інше, старше ім'я цієї області¹⁰, була в руках членів та найближчих родичів угорської королівської династії¹¹. По-перше, ця земля в XIII столітті не мала статус *pars Ungariae*, на цьому просторі також не існувала система жупаній¹². Свого часу угорський король Бела III тогобічний Срем завоював від Візантії, яка невимовно слабшала після смерті імператора Мануїла Комніна. Але у 1186 році угорський король повернув цю область Візантії у вигляді посагу, одружуючи свою доньку Маргариту за візантійського імператора Ісаака II. Проте, коли Візантія зникла 1204 року, ця область знову, після війни з болгарами, опинилася в угорському володінні. У двадцять роки XIII століття Маргарита повернулася із Фессалонікійського королівства до батьківщини (ймовірно 1223 р.), і цю область, разом із ще деякими сусідніми угорськими жупаніями, надав їй її брат король Андрій II¹³. Після Маргарити, тогобічний Срем тримали її сини: Вільгельм де Сент-Омер (як *dux Sirmii*, біля 1233-1238), народжений з третього

старшій літературі, що і сам автор підкреслив (*Pesty F. A macsóí bánok*. – Old.366-368). Ці згадки не приймає Мор Вертнер у своїй архонтології угорського банату (*Wertner M. Az árpádkori bánok* / M. Wertner // *Sázadok*, 1909. – Old.480).

⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejér. – T.4. – V.2. – Budapest, 1829-1844. – P.218.

⁸ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* / Ab A. Theiner. – T.I. – Romae, 1859. – P.273, 276; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejér. – T.4. – V.3. – P.210, 236.

⁹ *Wertner M. Az árpádkori bánok*. – Old.480; *Диниш М. Сремски бан* // Гласник Историјског друштва у Новом Саду. – Т.4. – 1931. – С.272.

¹⁰ Тогобічний Срем або Мачва у XIII столітті – це назви для однієї й тієї ж області, яка простягалася на південь від Сави та на схід від Дрینی, навпроти цьогобічного (нинішнього) Срему, розташованому між ріками Савою та Дунаєм. Обидві території, які розмежовувала річка Сава, названі були за античним містом Сірміум. В історіографії це питання першим з'ясував Михайло Дінич у своїх роботах (*Диниш М. Средньовековни Срем* // Српске земље у средњем веку. – С.270-284; Його ж. Из прошлости Срема // Там само. – С.285-288). Межі областей все таки залишаються дискусійними (*Rokay P., Takács M. Macsóí bánok* // *Korai magyar történeti lexikon*. – Old.421-422).

¹¹ На підставі старшої літератури і публікованих джерел, ми подали перегляд володарів та банів області: *Харди Ђ. Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку* / Ђ. Харди // *Споменица Историјског Архива „Срем”*. – 2009. – № 8. – С.65–80.

¹² *Диниш М. Средньовековни Срем*, 283-284

¹³ *Wertner M. Margit császárné fiai* / M. Wertner // *Sázadok*. – 1903. – Old.593-611; *Јуречек К. Историја Срба*. – С.152-155; *Ферјанчић Б. Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији* / Б. Ферјанчић // *Ваљево. Постанак и успон градског средишта*. – Ваљево 1994. – С.49-58.

подружжя Маргарити з одним сицилійським латинським бароном, та його старший напівбрат, царевич Калоян Ангел (як Dominus Syrmie, приблизно 1238-1242)¹⁴.

Ростислав Мачву отримав перед 28 червнем 1254 року (*terminus ante quem*),¹⁵ а після 2 червня 1247 року (*terminus post quem*), коли останній раз згадується як бан Славонії¹⁶. З огляду на те, що з 26 жовтня 1248 року на посаді бана Славонії зустрічаємо нового урядника¹⁷, ми схильні до думки, що після Славонії, Ростислав дуже скоро, можливо вже 1247 року, міг дістати область, яка стосувалася Мачви (принаймні фортеця з такою ж назвою ще не була споруджена). Адже, мало ймовірно, що він до 1254 року був без відповідного – „князівського” – мастку й статусу в Угорщині. Це просто не личило положенню королівського зятя, до того ж королівська донька – улюблениця Анна, ймовірно, не була позбавлена мастності у порівнянні зі своєю молодшою сестрою Констанцією. Адже, після укладення миру та союзу між Данилом Романовичем та Белою IV (вересня 1246 року)¹⁸, зрозумілим було, що Ростиславу, як це давно помітили історики, треба знайти гідну компенсацію за Галичину¹⁹. Через мовчання джерел, на жаль, така хронологія надання Мачви не може бути підтверджена, але і не заперечена²⁰.

З приходом Ростислава, по перший раз стосовно області з'являється нове ім'я – Машо (лат.), Мачва (серб.), Масó (угор.), за назвою однойменної фортеці, яка була його резиденцією. Можливо він сам здійснював нагляд над піднесенням Мачви в роки після монгольської навали. Її існування пов'язується саме з Ростиславом. Де ця фортеця знаходилася, сьогодні не можливо визначити. У всякому випадку, на підставі одної згадки з 1323 року,²¹ як це помітив Сіма Чиркович, відомо, що Мачва була розташована на правому березі річки Сави, а не в глибині території. Між часом, на цій території річка кілька разів змінювала своє середньовічне річище²². Після смерті Ростислава (після

¹⁴ Wertner M. Margit császárné fiai. – Old.602-611; Його ж. Az Árpádok családi története. – Old.406-412; Динић М. Јован Ангел „Dominus Syrmie” / М. Динић // Гласник Историског друштва у Новом Саду. Књига IV. – С.30; Рокаи П. “Gyletus dux Sirmii” / П. Рокаи // Зборник Магице Српске за историју. – Т.27. – 1983. – С.121-127; Його ж. О једном наслову Калояна Анђела / П. Рокаи // Зборник радова Византолошког института. – Т.19. – 1980. – С.167-171.

¹⁵ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejér. – Т.4. – V.2. – P.218.

¹⁶ Id., – Т.4. – V.1. – P.454.

¹⁷ Wertner M. Az árpádkori bánok. – Old.401-402.

¹⁸ Senga T. IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett “tatár-levele” / T. Senga // Századok. – 1987. – № 1-2. – Old.592-594.

¹⁹ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herceg. – S.14; Wertner M. Az Árpádok családi története. – Old.466..

²⁰ Михайло Динић вважав, що Ростислав отримав Мачву у 1247 році (Динић М. Јован Ангел „Dominus Syrmie”. – С.301).

²¹ Nagy I., Nagy Gy. Anjoukori okmánytár. – Т.П. – Budapest, 1881. – Old.69-70.

²² Старша історіографія положення фортеці Мачви хибно визначила поблизу сьогоднішнього міста Валево, аж у новіший час Сіма Чиркович помітив цю помилку, аналізуючи перебіг угорсько-сербської сутички навколо Мачви (1317 року). Ђирковић С. „Црна Гора” и проблем српско-угарског граничног подручја / С. Ђирковић // Валево. Постанак и успон градског средишта. – Валево, 1994. – С. 62, 74.

15 червня 1264), цією областю правила його вдова княгиня Анна (1264-1270), разом зі своїми синами Михайлом та Белою. Останній Ростиславич – Бела *dux de Macho* (1269-1272) загинув під час війни, яка наступила після смерті його вуйка короля Іштвана V (після 6 червня 1272). Був це кінець чоловічої лінії Ростиславичів і володіння цієї сім'ї у Мачві²³. Аж тоді (1272-1280) з'являються мачванські бани з рядів угорських магнатів. Проте, відносно швидко королева-мати Єлизавета Куманка стала княгинею Мачви (як *Ducissa de Machou* 1280-1282), щоб цю область від неї до своїх рук перебрав її зять, колишній сербський король Стефан Драгутін (1284-1316). Водночас це період, коли Мачва втрачає зв'язок з Угорщиною²⁴. Зі смертю Драгутіна починається сербсько-угорська суперництво навколо цієї області. Після походу 1319 року, здійсненого проти брата Драгутіна – сербського короля Уроша Мілутіна, угорський король Карл Роберт встановив новоорганізовану Мачванську бановину, яку очолювали відтоді королівські службовці. Саме це і був справжній початок існування цієї бановини²⁵.

На підставі сказаного можемо дійти висновку, що протягом найбільшої частини XIII століття, область, яка стосувалася Мачви, не мала статус банату – окремої територіальної організації на чолі з королівським урядником. Через це, можна погодитися з думкою, що до часу, коли Мачва стала відомою як бановина, перейшло кілька фаз, хоча можливо, що організація цієї території припадає на середину XIII століття і пов'язується з Ростиславом Михайловичем²⁶.

В період між 1242 та 1254 роками Бела IV справді міг сформувати Мачванську бановину. Проте, скоріше всього падає у вічі зв'язок, сміливо скажу – безперервність, між присутністю королівських родичів у цій області. Адже, попередній правитель області, царевич Іван Ангел²⁷ і князь Ростислав Михайлович несли ідентичний титул – „Dominus”, без огляду, чи їхня земля іменувалася як Срем, чи як Мачва. Тогобічний Срем, або Мачва у той час, мали окремий статус, передусім виражений через факт, що вони були володінням членів та близьких родичів угорської правлячої династії, які всі по черзі були представниками правлячих династій – Арпадовичі, Рюриковичі, Неманічі. Чи їхня земля за формальним статусом належала до ряду королівських васальних герцогов (Дюла Крішто)²⁸, чи була воєводством або князівством (Михайло Дініч, Петер Рокаї)²⁹, окремою династичною областю (Бождар Ферянич,

²³ Детальніше: Харди Б. Господари и банови оностраног Срема и Мачве. – С.70-79.

²⁴ Динића М. Однос краља Милутина и Драгутина // М. Динића // Зборник радова. Српска академија наука. Византолошки институт. – Т.3. – 1955. – С.49-82.

²⁵ Engel P. Az ország újregesítése, I. Károly küzdelmei az oligarhák ellen (1310-1323) / P. Engel // Századok. – 1988. – № 1. – Old.128; Його ж. Magyarország világi archontológiája. – Т.1. – Budapest, 1996. – Old.27.

²⁶ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herceg. – S.10-11; Szentpétery E. Das Banat von Machow (Macsó) / E. Szentpétery // Ungarische Rundschau. – Т.4. – 1915. – S.875.

²⁷ Динић М. Јован Ангел „Dominus Syrmie”. – С.30; Рокаи П. „Gyletus dux Sirmii”. – С.121-127.

²⁸ Kristó G. A feudális széttagolódás Magyarországon. – Budapest, 1979. – Old.49-50.

²⁹ Динић М. Јован Ангел „Dominus Syrmie”. – С.30; Рокаи П. „Gyletus dux Sirmii”. – С.124.

Сіма Чіркович)³⁰, своєрідним апанажем (Рокаї)³¹, самостійною територією, чий господарі були незалежними правителями (Густав Венцел)³², або чимось третім, важко сказати.

Переклад назви *Dominus*, яка пов'язувала Ростислава з Мачвою, відповідав угорському титулу *úr*, або слов'янському *господар*.³³ Завдяки Ростиславовому впливу на свого зятя – болгарського царя Михайла Асена, з його титулом був ознайомлений і Георгій Акрополіт. Описуючи його роль в укладенні болгарсько-нікейського миру 1256 року, візантійський державник та письменник Ростислава просто назвав *Ρωσος Ουρος*, пов'язавши при цьому його походження та титул³⁴. В Угорщині протягом XII століття існував титул *урум* (точніше, уром, угор. *uram* – мій господар), який призначали спадкоємцю престолу, і який був тотожний з візантійським титулом *деспот*. Обидві назви були вперше поєднані в особистості майбутнього Бели III, коли цього Арпада 1163 року направили до Візантії, де він став *деспотом*, спадкоємцем царя Мануїла Комніна. Вже у XIII столітті, подібно до багатьох інших титулів, і титул *урума* втрачає своє первинне значення, і надається більше не спадкоємцю трону, а близьким родичам володаря. Георгій Острогорський вважає, що Ростислав Михайлович, як господар Мачви, мав угорський титул *урум*³⁵.

Проте, у титулуванні та державній ієрархії арпадівської Угорщини XIII століття, титул *dominus* можна вирівняти з титулом *dux*, тобто князь, герцог³⁶. Зрештою, Ростислав за статусом свого достоїнства й був князем (в Галичині, правда, після 1238 року лише титулярно), а Мачва, його особисте володіння, була на шляху здобуття статусу спадкового князівства в часи його синів. Не слід недооцінювати припущення, що князівське визначення Мачви у випадку Ростислава могло бути пов'язаним з Галичиною, „як її достойна винагорода”, якщо не за своєю цінністю, а то принаймні за статусом. На користь князівського статусу Мачви (тогочасного Срема) ішла і традиція встановлена за часів правління цією областю сім'ї Маргарити Арпад, чий перший нащадок

³⁰ Ферjanчић Б. Проблем византијског наслеђа. – С.55; Турковића С. „Црна Гора” и проблем српско-угарског граничног подручја. – С.59-77.

³¹ Рокаи П. “Gyletus dux Sirmii”. – С.127.

³² Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg. – S.14-15.

³³ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg. – S.14-15; Wertner M. Az Árpádok családai története. – Old.467-468; За словенску средину: Михальчић Р. Господар (господарь) // Лексикон српског средњег века. – Београд, 1999. – С.120-121.

³⁴ Acropolitae G. Annales / Corpus scriptorum historiae Byzantinae. – Bonn 1836. – P.134; Однозначність лагинського титулу Ростислава *dominus*, та угорського *úr* зі згадкою у Георгія Акрополіта першим помітив Густав Венцел. Інтерпретація Акрополітового твердження у свій час викликала цікаву полеміку, хоча сьогодні є загальноприйнятим, що мова йшла про Ростислава. Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg. – S.14; Детальніше: Прокоф'єв В. Г. Ростислав Михайлович. – С.149-150.

³⁵ Г. Острогорски. Урум-деспот, Почеси деспотског достојанства у Византији / Г. Острогорски // Из византијске историје, историографије и просопографије. – Београд, 1970. – С.211-214.

³⁶ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg. – S.14; Wertner M. Az Árpádok családai története. – Old.468; Kristó Gy. A feudális széttagolódás. – Old.32-33; Рокаи П. “Gyletus dux Sirmii”. – С.126; Поп. I: Du Cange. Glossarium mediae et infimae latinitatis – T.III. – Graz, 1954. – P.173.

– Вільгельм де Сент-Омер, також носив титул *dux Sirmii*³⁷. Без огляду на те, наскільки монгольська навала могла порушити цю безперервність, все ж таки, опосередковано, вона зробила свій внесок в евентуальне створення однієї бановини на цій території.

***Dzhura Gardi.* HAS ROSTYSLAV MYKHAYLOVYCH BEEN BAN MACHVY?**

³⁷ Пор: *Рокаи II*. “*Gyletus dux Sirmii*”. – С.121-127.